

“AMCA” ve “TEYZE” KELİMELERİ HAKKINDA

TALÂT TEKİN

1. *amca*.

Türkçe akrabalık adlarının gerek yapısı gerekse vurgusu bakımından dikkati çekenlerinden ve incelenmeğe değer bulunanlarından biri de, şüphesiz ki, *amca*'dır. “Babanın ağabeyi veya erkek kardeşi” demek olan bu kelime üzerine bugüne kadar ayrı bir araştırma ve inceleme yapıldığını veya gramerlerde bir izahta bulunulduğunu hatırlamıyoruz. *amca* kelimesi hakkındaki bütün bilgimiz, şimdilik, Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerinde verilen izahlardan ibarettir. Bunlar da, çok kere, kısa ve yetersizdir. *Türkçe Sözlük*'te kelimenin vurgusu gösterilmiş, mânaları verilmiş, fakat menşei hakkında her hangi bir kayıt konmamıştır.¹ *Büyük Türk Lûgati*'nde *amca* kelimesi yoktur; madde başı olarak arapça عم ‘*amm* kelimesi alınmış ve mânalanmıştır.² *Kamus-u Türkî*'de *amca* kelimesi her iki imlâsı ile yani اموجه ve امجه imlâları ile, kaydedildikten sonra bunun arapça ‘*amm*’dan geldiği kesin olarak belirtilmiştir.³ *Lûgat-i Naci*'de arapça ‘*amm* kelimesi “*amca*” mânası ile karşılandıktan sonra “Bunun türkçesini اموجه yazmakta mâna yoktur” denilmektedir.⁴ Radloff lûgatinde kelime önce اموجه imlâsı ile verilmekte, fakat aslının عموجه olduğu kaydedilmektedir.⁵ Redhouse kelimeyi her iki imlâsı ve söylenişi ile almış, *amca* şeklinin halk diline mahsus olduğunu kaydetmiştir.⁶ *Zenker*de kelime her iki imlâsı ve *amuca*, *amıca*, *amca* söylenişleri ile kaydedilmiş, ayrıca *amuca*'nın arapça, *amca*'nın da türkçe olduğuna işaret edil-

¹ *Türkçe Sözlük*, 3. baskı, s. 39.

² H. Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lûgati*, 3. cilt, s. 544.

³ Şemseddin Sami, *Kamus-u Türkî*, İstanbul 1318, s. 544.

⁴ Muallim Naci, *Lûgat-i Naci*, İstanbul, s. 542.

⁵ Wb., I, s. 650: *amuca* (اموجه), Osm. für عموجه “dyadya so storonı ottsa – Onkel von Vatersseite”.

⁶ James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1921, s. 1320.

miştir.⁷ *Bianchi*'de kelime *amce*, *amice*, *amuca* ve *amica* söylenişleri ile verilmekte, ayrıca *عمو* 'ammu kelimesi arapça 'amm kelimesinin başka bir söylenişi olarak kaydedilmektedir.⁸

Bu kısa bilgiyi şöyle değerlendirebiliriz :

Zenker'de *عموجه* 'amuca kelimesinin arapça olduğu hakkında verilen bilgi yanlıştır. "Amca" kelimesinin arapçası, bilindiği gibi, *عم* 'amm'dır. *Bianchi*'de arapça 'amm kelimesinin başka bir söylenişi olarak kaydedilen *عمو* 'ammu ise kelimenin Türkçede katma vokalle genişlemiş bir şekli olmalıdır.⁹ Bu yanlış bilgiler bir yana bırakılırsa, belli başlı Osmanlıca sözlükleri *amuca*~*amıca*~*amca* kelimesinin türkçe olduğunda birleşmektedirler. Şemseddin Sami ve Muallim Naci gibi ünlü Türk sözlükçüleri, ayrıca, *amca* kelimesinin arapça 'amm'dan geldiği kanaatini açıkça belirtmişlerdir. H. Kâzım Kadri de bu kanaatle *amca* kelimesini galat saymış ve lûgatine almamış olmalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse, kelimenin Osmanlıca'da *عمجه* veya *عموجه* tarzında yazılması, onun, aynı mânadaki arapça *عم* kelimesinin türkçe bir türeyiği sayılmasında amil olmuş ve bu izah umumiyetle kabul edilmiştir.

Gerçekten kelimenin Osmanlıca'da aynıyla yazılması ve 'amm kelimesinin Arapça'da "amca" mânasına gelmesi bu izah tarzının kabul edilmemesi için ilk bakışta ortada bir sebep bırakmaz görünüyor. Fakat biraz şüpheli bir gözle bakılırsa 'amm+ca>amca izahının sanıldığı kadar inandırıcı ve kandırıcı olmadığı görülür. Bilindiği gibi, bir kelimenin etimolojisinin şüpheye mahal bırakmıyacak tarzda aydınlanabilmesi

⁷ Jules Théodore Zenker, *Dictionnaire Turc-Arab-Persan*, Leipzig 1866, Tom premier, s. 637 - 638.

⁸ J. D. Kieffer - T. X. Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris MDCCCXXXVII (1837), Tom 2, s. 285 ve 287.

⁹ Arapça *عم* kelimesinin bu şekline Eski Anadolu Türkçesi ürünlerinde rastlamaktayız. Şeyyad Hamza'nın *Destân-ı Yûsuf* adlı mesnevisinde *عمو* kelimesi, okuyucuya hitap makamında, sıkça geçmektedir. Meselâ: — *مصر ایچنده نه که عورت وار قمو*

(s. 39, beyit: 1). Çok kere *kamu* ile kafiye teşkil eden bu kelimenin daha o devirde, ikiz konsonun tekleşmesi ile, *amu* söylenişini kazandığı anlaşılıyor. Anadolu ağızlarındaki *ammi* ~ *emmi* ~ *emi* 'amca" kelimesi, arapça 'amm kelimesinin Türkçede katma vokalle genişletilmiş bu *ammu* şeklinden gelişmiş olmalıdır.

için sadece kök unsurunun açıklanması yetmez, ek unsurunun da izah edilmesi gerekir. Arapça ‘*amm* kelimesi tek başına “amca” mânasını taşıdığına göre buna eklendiği farz edilen *-ca* ekinin mahiyeti ve bu teşkildeki fonksiyonu nedir? Bu soruya kandırıcı bir cevap verilmedikçe ‘*amm+ca*’ *amca* izahı etrafındaki şüpheler giderilemez. Biz bu düşünce ile önce kelimedeki farazî ek unsurunun her hangi bir şekilde izah edilip edilemeyeceğini araştıracağız.

Bilindiği gibi, Türkçe’de biri vurgusuz, öbürü de vurgulu olmak üzere, başlıca iki *-ca* eki vardır ve bunların fonksiyonları bellidir. *teg* gibi, benzerlik ifade eden bir *postposition*’dan gelişmiş olması kuvvetle muhtemel bulunan vurgusuz *-ca* (<*-ça*) ekinin Türkçe’de şu fonksiyonları olmuştur :

1. Vasıfça eşitlik veya benzerlik: *hanın subça yügürti, süñükün tağça yattı; açıkça; gizlice; türkçe* vb. gibi.

2. Miktarca eşitlik veya yakınlık: *eligçe er tuttumuz; devece böyümüşsin, köşekçe aklun yok; kumlar sağışınca; neçe; bunca; zerrece; yüzlerce* vb. gibi.

3. İzafe eşitlik veya uygunluk: *eçüm apam törüsinçe; bence; zannımca; mucibince; ardınca* vb. gibi.

4. Vasıfça sınırlama: *boyca büyük; yaşça küçük; zekâca geri* vb. gibi.

5. Mekânda ve zamanda sınırlama: *köyence; akşamaca* vb. gibi.

6. Beraberlik, topluluk: *ailece; evce; milletçe* vb. gibi.

7. Vasıtalık-aletlik: *devletçe* “devlet tarafından”, *herkesçe* “herkes tarafından”, *Kurum’ca* “Kurum tarafından” vb. gibi.

Açıkça görülüyor ki, ‘*amm+ca*’ *amca* izahındaki farazî *-ca* ekine bu fonksiyonların hiç biri uygun düşmemektedir.

Vurgulu *-ca* eki ise önce bu, sonra da morfolojik hususiyetinden ve fonksiyonundan ötürü *amca*’daki *-ca* eki olamaz. Bu ek, bilindiği gibi, sıfatlardan küçültme sıfatları teşkil eder: *esmer, esmerce; zayıf, zayıfça; boylu, boyluca* vb. gibi. Arapça, ‘*amm* kelimesi ise isimdir.

Üçüncü ve son ihtimal *amca* kelimesindeki farazî ekin farsça küçültme eki *-çe* olabileceğidir. *bahçe* (<*bāğçe*), *kemençe* (<*kemānçe*) gibi Türkçeye Farsçadan geçmiş birkaç kelimede görülen ve isimlerden küçültme isimleri teşkil eden bu ekin Türkçede de canlı bir ek olarak kullanılmış olduğunu gösteren örnekler vardır: Tür. T. *bohça* (<*boğça*),

Özb. *kızça* “küçük çocuk”, Kırg. *tanaça* “küçük dana”, Kom. *süñülçe* “küçük süngü”¹⁰.

Arapça *amm* ismine farsça küçültme eki *-çe*'nin eklenebilmesi, morfoloji bakımından, mümkündür. Ancak biz *amca* kelimesinin bu suretle teşekkül etmiş olmasına da ihtimal vermiyoruz. Bir kere *amca* kelimesinde vurgu ilk hece üzerindedir; farsça *-çe* eki ise vurguludur.¹¹ Bu kelimenin farsça küçültme eki ile teşkil edilmiş olamayacağını bir başka delili de bu izah tarzının semantik bakımından kandırıcı olmasıdır. Yaşça büyük bir akrabanın küçüklük ifade eden bir tabirle adlandırılmayacağı şüphesizdir. Aile büyüklerine karşı duyulan saygı, onlara, küçültücü değil, aksine, büyültücü tabirlerle hitap edilmesini gerektirir. Kısaca, *amca* kelimesindeki farazî ek farsça küçültme eki *-çe* de olamaz.

Öyle ise türkçe *amca* kelimesi nasıl teşekkül etmiş olabilir?

Bu soruyu gerçeğe yakın şekilde cevaplandırabilmek için önce kelimenin bugünkü ve eski çeşitli söyleniş veya yazılışlarını tesbit etmek faydalı olacaktır. Kelimenin bugünkü standart söylenişi *amca* dır. Yazı dilini konuşan çevrelerde ve onlara yakın ağızlarda daha eski olduğu anlaşılan *amuca* ~ *amıca* söylenişlerine de rastlanır.¹² Öbür Anadolu ağızlarında ise *amca* kelimesinin şu çeşitli söylenişleri tesbit edilmiştir: *abça*¹³, *apça*¹⁴, *abuca*¹⁵, *abıca*¹⁶. Kelimenin Osmanlıca'daki eski söyleniş ve yazılışlarının ise *امچا amca* ~ *اموچا amuca* olduğunu yukarıda görmüştük. Daha eski bir kaynakta, XVII. yüzyıl ortalarında (1665'te) Roma'da basılmış İtalyanca-Türkçe bir sözlükte de kelime *اموچا amuca* tarzında yazılmış ve harekelenmiştir.¹⁷

¹⁰ Son üç örnek Zeynep Korkmaz'ın *Türk Dilinde +ça eki* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1958, ss. 41-68) adlı inceleme yazısından alınmıştır.

¹¹ Burada *kemençe* kelimesinde vurgunun *-men-* hecesi üzerinde bulunduğu ileri sürülebilir. Bu istisnai bir haldir. Farsça *kemençe* kelimesi Türkçeye geçerken vurgu kayması olmuş, yüklü (uzun ve konsonla kapalı) *-mân-* hecesi, son hecede bulunan vurguyu üzerine çekmiş, böylece, kayan vurgu kaybolan vokal uzunluğunun yerini almıştır. *amca* kelimesinde ise vurgu kayması için böyle bir fonetik sebep yoktur.

¹² Meselâ Kocaeli ağzında.

¹³ Ankara, Çankırı, Zonguldak (SDD, I, c. 63).

¹⁴ Develi, Ankara (SDD, I, s. 107).

¹⁵ Keşanuz — Ayaş, Çankırı (SDD, I, s. 65).

¹⁶ İzmir (SDD, I, s. 63).

¹⁷ Bernardo da Parigi, *Vocabolario Italiano-Turchesco*, Roma MDCLXV, Tom III, s. 2455: *Zio da canto di padre: اموچا amuca*

Osmanlıca'daki klâsik imlâsı *عموجه* olan bu kelimeye Anadolu ağızlarında *abuca~abıca~abca~apça* söylenişleri ile rastlanması dikkati çekicidir. Ağızlardaki *abuca* söylenişi ve öbürleri, Osmanlıca'daki ve bugünkü yazı dilimizdeki *amuca~amıca~amca* söylenişlerinden daha eski olmalıdır. Çünkü *m* sonantının iki vokal arasında kendisinden daha süreksiz olan *b*'ye değişmesi pek beklenemez. Türkçede iç seste *m* sonantının süreksizleşmesine ait örnek bulmak zordur. Halbuki aksi hadise, yani *b* konsonunun iki vokal arasında süreklileşmesi Türkçede sık rastlanan bir fonetik gelişmedir. Burada bu gelişme için birkaç örnek vermekle yetineceğiz: Kâş. *kibi* > Azer. *kimi* “gibi”, Kâş. *kobuz* > Kırg. *komuz~komus* “kopuz”¹⁸, Tel. Kuman. *abişka* > Bar. *amışka* “starik—Greis, alter Mann”¹⁹, Kırg. *eme* “staruğa—die Alte”²⁰ (krş. Yak. *ebe* “nine, büyük anne, babanın veya annenin annesi”)²¹, Yak. *eben~emen* “orta yaşlarda geçkin, ihtiyarlamış”²² (krş. Yak. *ebe*), Yak. *ebige~öbüge~ömüğe* anne veya babanın dedesi, dede, nine”²³ (krş. Tele. *öböğö* ‘pradyed—der Urahn, Urvater’ ve Sag. Koyb. *öbekke=öböğö*)²⁴.

İki vokal arasındaki *b > w* gelişmesi için ise, bilindiği gibi, pek çok örnek gösterilebilir.

İç sesteki *b~m* değişmesinin yaygınlığı göz önünde tutulursa *b*'li *abuca* söylenişinin *amuca*'dan daha eski olması gerektiği anlaşılır. Nitekim eski bir kaynakta, kelimenin, bu tahminimizde yanılmadığımızı gösteren, çok farklı bir yazılışı ile karşılaşıyoruz. XVI. yüzyıl ortasında (1551'de) Ankara'lı dil ve din bilginlerinden Pîr Mehmed bin Yūsūf tarafından tertip olunan Arapça-Türkçe bir sözlükte, *Tercemân*'da, *amca* kelimesi *أبججه* yazılışı ve söylenişi ile geçmektedir :

(*Tercemân*, c. 2, v. 22 b) *صِبَاعَةٌ* : پیغامبرك آججهسى اولان زبيرك قيزينك آديدر .
(*Tercemân*, c. 3, v. 14 b) *الْمُسْتَعِيم* : بر كسنه يى آججه دوتنجى و آججه ايديجى .

¹⁸ Kırgız Sözlüğü, II, s. 482.

¹⁹ Wb., I, s. 649.

²⁰ Wb., I, s. 946.

²¹ Yakut Sözlüğü, s. 272.

²² Aynı yer.

²³ Aynı yer.

²⁴ Wb., I, 1312.

²⁵ TTS, II, s 1. (Kelimenin arap harfli imlâsı için Dil Kurumu'nda saklı orijinal fişlerden faydalanılmıştır.)

Bu imlâ kelimenin arapça asıllı olmadığını gösteren kuvvetli bir delildir. *amuca*~*amıca*~*amca* kelimesi arapça 'amm'dan türemiş olsaydı, XVI. yüzyılda Arapça-Türkçe üç ciltlik koca bir sözlük yazmış olan Pîr Mehmed bin Yûsuf gibi bir dil ve din bilgininin bu hususu, hiç değilse imlâda, belirtmesi gerekirdi. *آبِجَه* kelimesinin arapça *عم* kelimesi ile etimolojik bir ilgisi olmasa gerektir. Bu kelime iki vokal aransındaki *b* konsonunun daha sürekli olan *m* sonantına değişmesi ve dar düz vokalın yuvarlaklaşması ile ilkin *amıca*~*amuca* söylenişlerini kazanmış, sonra da yanlış tahlil neticesi arapça 'amm kelimesi ile ilgili sanılarak *عموجه* tarzında yazılmağa başlanmış olmalıdır.²⁶

O halde, tesbit edebildiğimiz en eski şekli *abıca* olan bu *amca* kelimesi nasıl teşekkül etmiştir?

Biz yaptığımız araştırma ve karşılaştırmalar sonunda bu kelimenin *aba aç-a-sı* veya *aba eçe-si* "babanın" ağabeyi" tarzında türkçe bir terkipten gelişmiş olabileceği kanatine vardık. Bu görüşümüzü destekliyen ve kuvvetlendiren deliller, buraya kadar getirdiklerimizle birlikte, şunlardır :

1. Türk dil ve lehçelerinde anne, baba, kardeş vb. gibi tek kelime ile adlandırılan akrabalar dışında kalan aile yakınları, umumiyetle, bunlara olan yakınlıkları belirtmek suretiyle adlandırılmaktadır: Tür. T. *anneanne* (< *anne anne-si*), *babaanne* (< *baba anne-si*), Es. Osm. *ana ata-sı* "annenin babası olan dede"²⁷, *ata ata-sı* "babanın babası olan dede"²⁸, Müh. *ata eke-si* (*eke*: abla) "babanın kız kardeşi, hala, *العمة*"²⁹, Yak. *ebige*~*öbüge*~*ömüge* "anne veya babanın dedesi, dede, nine"~Tel. *öbögö* "pradyed—der Urahn, Urvater"~Sag. Koyb. *öbekke* "ibid." (<**ebe eke-si* "ninenin annesi, ninenin babası?"; krş. Yak. *ebe* "nine", Kaz. *eke* "baba"), Yak. *ebige ese* "dedenin dedesinin dedesi, onun kardeşi"³⁰ (Yak. *ese* "dede, büyük baba").

²⁶ Türkçe *alav*~*alev* kelimesi de önceleri *آلاو* şeklinde yazılırken (bkz. TTS, IV, s. 15) sonraları böyle bir yakıştırma ile arapsılaştırılmış ve *علاو*, *علو* tarzında yazılmalığıdır.

²⁷ TTS, IV, s. 21.

²⁸ TTS, IV, s. 49.

²⁹ Abdullah Battal, *İbnü-Mühenna Lûgati*, İst. 1934, s. 12.

³⁰ Yakut Sözlüğü, s. 297.

tāy~tay~dāy~dayı (<*tağay~tağayı*) kelimesi ile kurulan akrabalık adları için makalemizin ikinci kısmına bakınız.

2. Bazı Türk dil ve lehçelerinde “amca” karşılığı olarak kullanılan tabirler de aslında “babanın ağabeyi, babanın erkek kardeşi” mânasında birer terkip olmalıdır :

Yak. *abağa* “1. kabilenin en yaşlısı, 2. Öz babanın büyük kardeşi, büyük amca, öz amca, baba tarafından dedenin büyük kardeşinin oğlu, dedenin kardeşi, babanın öz amcası, büyük dedenin kardeşi”³¹~Kom. *abağa* “Onkel, *auunculus*”³² ~Tel. Çağ. *abağa* ‘brat ottsa-Vatersbruder, Onkel’³³ ~Alt. Leb. Kuman. *abağay* “ibid”³⁴~Çağ. *abağa* “brat ottsa – Vatersbruder”³⁵ (<**aba ağa-sı* “babanın ağabeyi”?); Tel. Alt. Sart. *ataça* “1. starşiy brat, dyadya – alterer Bruder, Onkel”³⁶ (<**ata aça-sı~ata eçe-si* “babanın ağabeyi, erkek kardeşi”?); Kır. Kar. *ağaça* “dyadya – Onkel”³⁷ (<**ağa aça-sı~ağa eçe-si* “babanın ağabeyi, erkek kardeşi”?).

3. *aba* kelimesi Türkçede “baba” mânasında kullanılmış ve kullanılmaktadır. *Divanü lûgat-it-türk*’teki iki *aba* kelimesinden biri “baba” mânasındadır.³⁸ Köktürk yazıtlarında geçen *eçü apa* “ecdat” tabirindeki *apa* gerek şekil gerekse mâna bakımlarından Kâşgarlı’daki *aba* “baba” kelimesine çok yakındır. Orta Türkçedeki kullanılış alanı hakkında şimdilik *Divan*’daki kayıttan başka bir bilgiye sahip olmadığımız bu *aba* “baba” kelimesi “baba, dede, ihtiyar, amca, ağabey” gibi çeşitli mânalarla bazı lehçelerde bugün de yaşamaktadır:

Tel. Şor. Sag. *aba* “otets – der Vater”³⁹, Sag. *uluğ aba* “dyed – der Grossvater”⁴⁰, Tel. *abay* “otets – der Vater”⁴¹.

4. *aça~eçe* kelimesi de Türkçede, umumiyetle, “yaşça büyük kardeş, ağabey, abla” mânaları ile kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bu

³¹ Yakut Sözlüğü, s. 1.

³² K. Gronbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942, s. 27.

³³ Wb., I, 622.

³⁴ Aynı yer.

³⁵ Aynı yer.

³⁶ Wb., I, 502.

³⁷ Wb., I, s. 150.

³⁸ I, s. 86.

³⁹ Wb., I, s. 620.

⁴⁰ Aynı yer.

⁴¹ Wb., I, 621.

kelimeye *aça* (*açamka*) imlâsı ile eski Türk yazıtlarında rastlıyoruz.⁴² *aça* kelimesinin bir akraba adı olduğu anlaşılmalı beraber mânası metinden kesin olarak çıkarılamıyor. *Divanü lûgat-it-türk*'te *eçe* kelimesi "büyük kız kardeş, abla" diye mânalandırılmıştır.⁴³ Bu kelimeyi Uygur metinlerinde "ağabey, büyük erkek kardeş" mânası ile buluyoruz.⁴⁴ Eski Anadolu Türkçesinde *ece*, "reis, ulu, pir, ileri gelen" mânasında kullanılmıştır.⁴⁵

Bu kelime bugünkü Türk dil ve lehçelerinde *aça*, *aca*, *eçe*, *ece* gibi çeşitli söylenişlerle daha çok "abla, anne, yaşlı kadın" mânalarında kullanılmaktadır. Bununla beraber bazı lehçelerde "ağabey, büyük erkek kardeş" mânası ile de yaşamaktadır:

Tel. Alt. Sart. *aça* "1. starsiy brat"⁴⁶.

Kelime bu mânası ile çeşitli Anadolu ağızlarında da yaşamaktadır:

eçe "ağabey" (Kesim – Maraş)⁴⁷, *aca* "ağabey" (Yürükler: Eğridir –Isparta)⁴⁸, *ece* "ağabey (Çakırlar–Akşehir, Beyşehir–Konya, Demirciler –Gebze, Akhisar –Geyve, Söke, Alihan–Çine, ve başka ağızlar)⁴⁹, *ece* "erkek kardeş" (Denizli, Erzin –Dörtyol, Seyhan)⁵⁰, *eci* "büyük erkek kardeş, ağabey" (Çaparlı aşireti–Giresun, Sungurlu–Çorum)⁵¹.

5. Anadolu ve Rumeli ağızlarında "kayın birader, karının veya kocanın erkek kardeşi" mânasında olmak üzere *kayınça*~*kayınçı*⁵²~*kayinci*⁵³ kelimesi kullanılır. Bu kelimenin birinci unsuru olan *kayın* mâlûmdur. İkinci unsurunun da "ağabey, erkek kardeş" mânasındaki *aça*~*eçe* olması kuvvetle muhtemeldir: **kayın eçe*>*kayınça*~*kayınçı*~*kayinci*.

⁴² H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, III, s. 119, Çakul V. yazıtı.

⁴³ I, s. 86.

⁴⁴ A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, s. 50.

⁴⁵ TTS, I, s. 252.

⁴⁶ Wb., I, s. 502.

⁴⁷ SDD, II, s. 505.

⁴⁸ SDD, I, s. 66.

⁴⁹ SDD, II, s. 503-504.

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ Aynı yer.

⁵² Kocaeli ağzı.

⁵³ Hamit Zübeyr-İshak Refet, *Anadilden Derlemeler*, Ankara 1932, s. 213: *kayinci* (Samsun): kayın birader.

6. Nihayet, Kumandi lehçesinde “hala” mânasında bir *abiça* kelimesi vardır.⁵⁴ Bu kelime “baba” mânasındaki *aba* kelimesi ile “abla, büyük kız kardeş mânasındaki *aça~eçe* kelimesinden teşekkül etmiş olmalıdır: **aba eçe-si* “babanın ablası veya kız kardeşi, hala” > *abiça*.

İşte, bütün bu deliller karşısında biz, *amca* (<*abiça*) kelimesinin *aba eçe-si* “babanın ağabeyi veya erkek kardeşi” tarzında bir terkipten geliştiği kanaatine varıyoruz.

2. teyze.

Etimolojisi karanlık olan türkçe akrabalık adlarından biri de “annenin ablası veya kız kardeşi” mânasında olan *teyze* kelimesidir. Bu akrabalık adı da, Radloff’ta, *amca* gibi sadece Türkiye Türkçesine mahsus bir tabir olarak kaydedilmiştir.¹ Gerçekten, öbür Türk dil ve lehçelerinde, *teyze* kelimesinin etimolojik karşılığı olabilecek her hangi bir kelimeye rastlanmıyor.

Kelime belli başlı Osmanlıca sözlüklerinde تيزه imlâsı ile kaydedilmiş bulunmaktadır.² XVII. yüzyıl ortalarında (1665’te) Roma’da basılmış olan bir İtalyanca-Türkçe sözlükte de kelimeye تَيْزَه imlâsı ile rastlıyoruz.³ Bu kayıtlar bugünkü *teyze* söylenişinin epeyce eski olduğunu göstermektedir.

Daha eski devirlere doğru inildikçe kelimenin Osmanlıca’daki imlâsından ve bugünkü söylenişinden oldukça farklı yazılışları ile karşılaşılır. XVI. Yüzyıl ürünlerinden Farsça-Türkçe bir sözlük olan *Câmi’ül-fürs*’te kelime طايزه imlâsı ile görülüyor.⁴ Yine XVI. yüzyılda yazılmış Arapça-Türkçe bir sözlükte, *Bâbūs-ül-vâsıt*’ta, *teyze* kelimesine ديهزه yazılışı ile rastlıyoruz.⁵ XIV. yüzyıl ürünlerinden Erzurum’lu Mustafa Darîr’in ünlü *Fütüh-uş-şâm* tercümesinde kelime, 3. şahıs iyelik eki ile,

⁵⁴ Wb., I, 629: *abiça* (Kuman.) “tetka po ottsu – die Tante von Vatersseite”.

¹ Wb., III, 1012 : *teyze* (Osm.) “sestra materi – die Mutterschwester”.

² *Büyük Türk Lûgati*, III. s. 230; *Kamus-u Türkî* s. 457; *Redhouse*, s. 619; *Zenker*, s. 333; *Bianchi*, s. 569.

³ Bernardo da Parigi, *Vocabolario Italiano-Turshesco*, Roma MDCLXV, Tom III, s. 2454: *Zia da canto di madre* : تَيْزَه . خَالَتَه

⁴ TTS, IV, s. 193.

⁵ TTS, IV, s. 193.

ديازاسى şeklinde,⁶ yine XIV. yüzyılda Aydınoglu Mehmed Bey adına Arapça'dan tercüme edilen *Kıssa-ı enbiyâ*'da ise, 3. şahıs iyelik ekli ve harekeli olarak, دِيَزَسِي tarzında geçmektedir.⁷

Eski Türk dili yadigârları *teyze* kelimesinin Oğuzlara komşu bulunan Kıpçak Türklerine de yabancı olmadığını göstermektedir. Kilis'li Muallim Rifat tarafından istinsah edilen *Kitâb-ül-idrâk li-lisân-il-etrâk* haşiyesinde, kelimenin, bir yerde *dayıza*⁸, başka bir yerde de *diyaza* veya *diyeze* okunabilecek tarzda yazılmış olduğu anlaşılıyor.⁹ Arap harfli imlâlarını tesbit etmek imkânını bulamadığımız bu şekillerden birincisinin, ön vokalli olarak, *deyize* suretinde de okunabileceğini söyleyebiliriz.

İşte, *teyze* kelimesinin tesbit edebildiğimiz en eski yazılışları bunlardır. Bu yazılışlara göre *teyze* kelimesinin eski söylenişleri olarak şunları biliyoruz demektir: *tayaza* veya *tayıza*, *dayaza* veya *deyeze*, *dayıza* veya *deyize*, *diyaza* veya *diyeze*. Aşağı-yukarı üç yüz yıllık bir devreyi temsil eden ve Oğuz-Kıpçak sahalarına ait olan bu çeşitli söylenişlerin en eskisi, kelimenin aslına en yakın olanı acaba hangisidir? Bunu tesbit etmek de güç olmayacaktır. Kelime başındaki *t > d* ötümlüleşmesi dikkate alınırsa, *Câmi'-ül-fürs*'teki *t*'li şeklin öbür *d*'li şekillerden daha eski olması gerektiği anlaşılır. *t*'li tek şeklin ط ile yazılmış olması da kelimenin aslında art vokallerle teşekkül ettiğini gösteren kuvvetli bir delildir. Öyle ise kelimenin asla en yakın söylenişi *tayaza* veya *tayıza*'dır.

Tesbit edebildiğimiz en eski şekli *tayaza*~*tayıza* olan bu kelime acaba nasıl teşekkül etmiştir? Hangi kök ve ek veya hangi birleşik unsurlardan ibarettir? Bu soruyu cevaplandırmaya girişmeden önce bugünkü Türk dil ve lehçelerinde "teyze" karşılığı olarak kullanılan kelime veya birleşikleri görmek faydalı olacaktır.

Bugünkü Türk dil ve lehçelerinden bazılarında "teyze" karşılığı olarak şu birleşikler kullanılmaktadır :

Yak. *tây ağas* // *tây eciy* "Söyliyenin cinsi ne olursa olsun: ana cihe-tinden büyük kadın akraba: a. annenin dayısının oğlunun kızı, b. teyze,

⁶ TTS, III, s. 170. (Kelimenin Arap harfli imlâsı için Dil Kurumunda saklı orijinal fişten faydalanılmıştır).

⁷ TTS, I, s. 182. (Kelimenin Arap harfli imlâsı için Dil Kurumunda saklı orijinal fişten faydalanılmıştır).

⁸ Velet İzbudak, *El-idrâk haşiyesi*, s. 14.

⁹ *El-idrâk haşiyesi*, s. 16. (Buradaki *diyaza* okunuşu vokal uyumuna aykırı olduğu için *diyaza* tarzında düzeltilmiştir).

c. annenin teyzezadesi, d. annenin halası yahut teyzesi”¹⁰, Oyr. *taay-ecce* “tetka po materi”,¹¹ Kırg. *taay ece* “sestra materi (starşaya i mladşaya)”¹², Alt. *taay yeñe*// *taay eye* “tetka po materi — Tante von Mutterseite”¹³, Tuva. *daay-ava* “tetya”¹⁴, Karakalp. *dayı apa* “starşaya i mladşaya sestri (materi)”¹⁵.

Bu birleşiklerde dikkati çeken nokta, ilk unsurun, farklı söylenişlerle, hepsinde ortak oluşudur. “Anne tarafından akrabalık” ifade eden bu *tāy~taay~daay~dayı* kelimelerinin aslında bir kelimenin, *tağay~tağayı* (>Türkiye Türkçesi: *dayı*) kelimesinin, bugünkü çeşitli söylenişleri olduğu açıktır: *tağay>tāy~dāy*, *tağayı>dayı*. Eski ve Orta Türkçe’de “annenin ağabeyi veya erkek kardeşi” mânasında kullanılmış olan *tağay~tağayı*¹⁶ kelimesi Yakutça’da ve Türk lehçelerinin çoğunda bugün de yaşamaktadır. Kırgız lehçesinde bu kelime iki ayrı yönde gelişerek *tağa* ve *taay* şekillerini vermiştir. *tağa* şekli kelimenin asıl mânasını devam ettirmekte, *taay* ise umumi bir mânâ ile “anne tarafından akrabalık” ifade eden bir tabir olarak çeşitli akrabalık adlarının terkinde kullanılmaktadır: *taay ata* “annenin babası, anne tarafından dede”, *taay ene* “annenin annesi, anne tarafından nine”, *taa-ceñe* (<*taay ceñe*) “annenin büyük kadın akrabası, annenin büyük erkek akrabasının karısı”¹⁷.

Anne tarafından çeşitli akrabaların bu tarz terkiplerle adlandırılmasına başka lehçelerde de rastlıyoruz: Yak. *tāy balıs* (*balıs*: yaşça küçük kadın veya kız) “anne veya nine tarafından küçük kadın veya kız akrabalar: teyze kızı, annenin teyzezadesi, annenin teyzesinin kızı”¹⁸, Alt. *taay yeste* (*yeste*: enişte) “teyze kocası, enişte”¹⁹, Oyr. *taay ada~taayda* (*ada*: baba) “anne tarafından dede”²⁰, Sag. *taay iye* (*iyeye*: anne) “anneanne,

¹⁰ Yakut Sözlüğü, s. 7: *tāy agas*; s. 274: *tāy eciy*.

¹¹ Tıdıkov, *Rusça-Oyrotça sözlük*, s. 237: *tetka po materi* “taay ece”.

¹² K. K. Yudahin, *Kirgizsko-russkiy slovar*, s. 476.

¹³ Wb., III, 765.

¹⁴ A. A. Pal’mbah, *Russko-tuvinskiy slovar*, s. 603: *tetya* “daay-ava”.

¹⁵ N. A. Baskakov, *Karakalpaksko-russkiy slovar*, s. 157.

¹⁶ *tağayı* şekli *Mukaddimet-ül-edeb*’te geçmektedir. Bkz. N. N. Poppe, *Mongol’skiy slovar’ Mukaddimat al-adab*, I-II, Moskva—Leningrad 1938, s. 407: *tağayı* طغايي “dyadya po materi”.

¹⁷ Kırgız Sözlüğü, II, 717.

¹⁸ Yakut Sözlüğü, s. 63.

¹⁹ Wb., III, 766; *taay yeste* “tetkin muj—der Mann der tante (von Mutterseite).

²⁰ Tıdıkov, *Rusça-Oyrotça sözlük*, s. 53: *dyed po materi* “taay ada”.

nine"²¹, Karakalp. *dayı ata* "anne tarafından dede"²², Karakalp. *dayı şeşe* (*şeşe*: anne) "anne tarafından *nine*"²³.

"Teyze" mânasındaki terkiplerin ikinci unsuruna gelince: Yak. *tây eciy*, Oyr. *taay-ece* ve Kırg. *tay ece* terkiplerinin "büyük kız kardeş, abla" mânasında olan *eciy~ece* (< *eçe*), Karakalp. *dayı apa*, Tuva. *daayava* terkiplerinin ise "büyük kız kardeş, abla" mânasında başka bir türkçe kelime olan *apa~ava* (< *aba*<*apa*) ile teşkil edildikleri görülüyor. Alt. *tay eye* terkiplerindeki *eye*'nin mânalarından biri de "büyük, kız kardeş, abla"dır.²⁴ "Teyze" mânasındaki terkiplerden sadece Alt. *tay yeñe*, "ağabeyin karısı, amcanın karısı, dayının karısı" demek olan *yenge* kelimesi ile kurulmuştur. Burada *yeñe*<*yenge* kelimesinin Altayca'da "teyze, hala" mânasında kullanıldığını da hatırlamak yerinde olur.²⁵

Biz, çeşitli Türk dil ve lehçelerinde "teyze" karşılığı olarak kullanılan bu terkipleri göz önünde tutarak, Türkiye Türkçesindeki *teyze* (< *tayaza~tayıza*) kelimesinin de bu çeşit bir terkipten geliştiği kanaatine varıyoruz. Bu terkip **tay eze-si* veya **tayı eze-si* olabilir.

**tay* // *tayı eze-si* terkiplerinin ikinci uusu ru olan *eze* kelimesi Türkçede "büyük kız kardeş, abla" mânasında kullanılmış eski bir kelimedir. Kâşgarlı *eze* kelimesini "büyük kız kardeş" diye mânalandırıyor ve bu kelimenin oğuzca olduğunu tasrih ediyor.²⁶ Kelime Abu Hayyan'da "teyze" mânası ile kayıtlıdır.²⁷ Daha ziyade Oğuz-Kıpçak grupuna ait bir tabir olduğu anlaşılan bu kelime Anadolu ağızlarında bugün de yaşamakta ve "teyze, hala, yenge" gibi yaşça büyük kadın veya kız akrabaları adlandırmakta kullanılmaktadır.²⁸

teyze kelimesinin vurgusunun ilk hece üzerinde olması da, onun, **tay* // *tayı eze-si* "dayı ablası, anne cihetinden yaşça büyük kadın veya kız akraba" tarzında bir terkipten geliştiği yolundaki görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Terkiplerin ilk unsuru üzerinde bulunan grup vurgusu çeşitli fonetik değişme ve gelişmelere rağmen, yerini korumuş olmalıdır.

²¹ Wb., III, 766: *tay iye* "babuşka po materi".

²² *Karakalpaksko-russkiy slovar*, s. 58: *dayıata* "dyed po materi".

²³ Aynı eser, s. 157: *dayı şeşe* "babuşka".

²⁴ Wb., I, 720: *eye* (Alt. Şor. Tel.) "sestra ottsa ili materi, tetka, starşaya sestra".

²⁵ Wb., III, *yeñe* (Alt. Tel.) "jena starşego brata, jena dyadya po ottsu, tetka".

²⁶ Kâş., I, s. 90.

²⁷ *Kitab-ül-idrâk li-lisan-ül-etrâk*, s. 13.

²⁸ SDD, 2, s. 567: *eze* "1. teyze (Urla, Kuşadası, İzmir; Harput, Elâzığ; Van; Zile; Muş; Erzurum; Konya; Bayburt; Arapkir; Erzincan), 2. Hala, babanın kız kardeşi (Erzurum; Zile), 3. Yenge (Zile)".